

Лекція 3

Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.

Література

1. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині 17 – 18 ст.: кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996. URL : <http://history.org.ua/LiberUA/966-500-040-3/966-500-040-3.pdf>
2. Бойко О.Д. Історія України: навч. посібник. Київ : Академія, 2007. 649 с.

Безпосередніми наслідками поразки Української революції були значні демографічні втрати (від воєнних дій, голоду, епідемій тощо українське населення скоротилося на 65 – 70%); територіальний розкол українських земель; прогресуюче звуження сфери впливу національних державних структур тощо. Ці негаразди врешті-решт зумовили не тільки відмову від створення суверенної національної держави, а й втрату обмеженої автономії.

Капітуляція 1676 р. правобережного гетьмана П. Дорошенка, його присяга російському цареві не зняли проблему територіального розколу українських земель. Туреччина швидко знайшла заміну Дорошенкові, вручивши булаву Ю. Хмельницькому разом з гучним титулом "князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького". Розпочався новий етап збройного протистояння між Правобережжям і Лівобережжям, своєрідним епіцентром якого став Чигирин.

Захопивши і зруйнувавши у ході запеклої боротьби колишню гетьманську столицю, Ю. Хмельницький розраховував на подальше розширення своєї влади на Лівобережжі, але опір лівобережного гетьмана І. Самойловича посилювався, і бойові дії набрали затяжного характеру.

Туреччини опинилися Південна Київщина, Брацлавщина та Поділля, а Росія утримувала Лівобережну Україну з Києвом, Васильковом, Трипіллям, а також Запорожжя. Територія між Дністром і Бугом 20 років мала залишатися нейтральною та незаселеною. Останню крапку в процесі поділу українських земель у XVII ст. між сусідніми державами було поставлено 1686 р. під час підписання між Росією та Польщею "Вічного миру". Текст договору складався на основі умов Андрусівського перемир'я 1667 р. Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверську землю. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини (1699 р. було приєднане до Польщі).

"Вічний мир" суттєво ускладнив становище лівобережного гетьмана І. Самойловича. До того ж сам гетьман у цей час зробив чимало невважених кроків, які підірвали його престиж та авторитет. Безмежне користолюбство І. Самойловича, його самовладдя, призначення на посади полковників найближчих родичів, підпорядкування української церкви московському патріархові тощо врешті-решт призвели до старшинської змови, яка закінчилася арештом і засланням гетьмана до Сибіру.

Після усунення І. Самойловича гетьманська булава на Лівобережжі 1687 р. дісталася генеральному осавулу І. Мазепі (1687 – 1708 рр.). Своє правління новий гетьман розпочинав як політик чіткої промоскрвської орієнтації. Про це свідчать підписані ним «Коломацькі статті», які регламентували українсько-російські відносини. У цьому документі традиційна формальна гарантія "прав і вольностей народу малоросійського" була доповнена низкою пунктів, які значно розширювали російську присутність в Україні та обмежували козацьку автономію. Зокрема, гетьман не мав права без царського указу зміщувати з посад козацьку старшину, в Батурині при гетьмані розташовувався московський стрілецький полк, Війську Запорозькому заборонялися зносини з чужоземними державами, козацька верхівка мала сприяти українсько-російським шлюбам.

Категорично заборонялося говорити про те, що "Малоросійський край гетьманського регимента", у "Коломацьких статтях" стверджувалося, що він є лише частина "их царського

Пресветлого Величства Самодержавний держави". Вже на початку гетьманування доля підготувала Мазепі серйозне випробування. У 1689 р. на російський трон сідає новий цар – Петро І. Колишні патрони українського гетьмана усуваються від влади – царівна Софія потрапляє до Троїце-Сергієвого монастиря, а її фаворита Голіцина засилають на Далеку Північ. Здається, крах кар'єри Мазепи неминучий. Однак природний розум, дипломатичний хист, знання людей та придворних церемоній виводять Мазепу із глухого кута. Добившись аудієнції у царя щедрими дарами (тільки шабля, подарована Петру І, коштувала 2 тис. крб.), демонстрацією покори (стояв на колінах перед царем, доки його силою не підвели), оханням його попередніх патронів ("лютий ворог князь Голіцин") гетьман досягає своєї мети і завойовує прихильність російського царя.

Пізніше Петро І зауважить у розмові з І. Мазепою: "Коли б у мене всі слуги були схожі на тебе, я був би найщасливішою людиною на землі!" Гетьманська булава та підтримка царя відкрили шлях до швидкого збагачення. Заволодівши 20 тис. маєтків, І. Мазепа стає одним із найбагатших феодалів Європи. Як високоосвічена людина, яка дбає про майбутнє, він значну частину власних коштів віддає на розвиток культури та релігії. Проте головною його метою було об'єднання в межах однієї держави всіх українських земель – Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя та Слобожанщини, І. Мазепа мріяв про створення станової держави західноєвропейського зразка, такою ідеальною моделлю, на його думку, була Річ Посполита.

Намагаючись створити для реалізації своїх планів надійну опору, гетьман сприяє формуванню аристократичної верхівки українського суспільства, тобто перетворенню козацької старшини на шляхетську верству, так званих "бунчукових товаришів". Фактично йшлося про створення власної генерації дворянства, яке мало б не тільки титули та спадкову владу, а й землі (гетьман роздав старшині понад тисячу дарчих на землі) та залежних селян (у 1701 р. І. Мазепа видав указ про дводенну панщину для селян Ніжинського полку). Така соціальна політика породжувала соціальне напруження, негативно впливала на імідж гетьмана. Народ називав І. Мазепу "вітчимом" України.

Ситуацію в українських землях ускладнювала необхідність постійної бойової готовності, що диктувалася широкомасштабними політичними проектами російського царя. Лише за перші 12 років свого гетьманування І. Мазепа відбув 11 літніх та 12 зимових походів. За цими цифрами стоять матеріальні збитки, демографічні втрати, різке збільшення податків, які лягали важким тягарем на плечі українського народу. Очевидно, саме невміння або ж небажання побачити у глибинах народної свідомості тісне переплетіння національно-державницьких ідеалів та соціальних інтересів не дали змоги І. Мазепі при здійсненні його планів спертися на широку соціальну базу. Загалом козацтво та селянство не підтримало гетьмана.

Між тим час вирішальних дій наближався. У 1700 р. розпочалася Північна війна. Втягнута у війну Україна потрапила в трагічну ситуацію. Вже 1700 р. для ведення бойових дій проти шведів було відправлено 17 тис. козаків. У виснажливому протистоянні, як правило, гинуло від 50 до 70 % складу козацьких формувань. Війна принесла збільшення податків, примусові фортифікаційні роботи, нескінченні реквізиції харчів, розміщення в Україні російських військ, фактичне припинення зовнішньої торгівлі. Перемога будь-якої із сторін у російсько-шведському протистоянні вела до загибелі Української держави. Так, якщо перемога діставалась Карлу XII і його ставленику Станіславу Лещинському, то Україна як союзник Росії дісталась би Польщі, а у разі перемоги Петра І і його протеже Августа II українські землі чекав поділ між Росією та Польщею. Отже, в обох випадках Україна втрачала навіть надію на автономію.

Все це відбувалося в умовах зростання невдоволення українського народу, який заявляв гетьману: "Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо, за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу й кості діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі". Ситуація вимагала радикальних дій. У 1705 р. І. Мазепа розпочинає таємні переговори із союзником Карла XII – польським королем

С. Лещинським, а навесні 1709 р. укладає угоду зі Швецією, яка передбачала відновлення державної незалежності України.

Цього ж року гетьман виступив як союзник шведів у вирішальній Полтавській битві та зазнав поразки. Чи можна вважати усі ці кроки зрадою союзу з Росією, зрадою українській державності? Шукаючи відповідь на це питання варто пам'ятати, що стрижнем політики російського царату в українських землях завжди було намагання підім'яти під себе гетьманську владу, максимально обмежити, а в перспективі взагалі скасувати автономію України. Російська сторона, відстоюючи власні інтереси на міжнародній арені, ніколи особливо не дотримувалася духу і букви Переяславсько-московського договору 1654 р. Адже ще на початку Північної війни Петро I, намагаючись забезпечити собі союзника, під час переговорів з польським королем Августом II, ігноруючи інтереси української сторони, пообіцяв Речі Посполитій декілька міст на Правобережжі та певну кількість сіл Стародубського полку. Лише після цієї домовленості її умови було узгоджено з І. Мазепою.

Коли над Україною нависла загроза вторгнення союзника Карла XII С. Лещинського, гетьман звернувся до російського царя по допомогу, Відповідь Петра I була красномовною: "Я не можу дати навіть десяти чоловік; боронися як знаєш". Такі дії розв'язували руки Мазепі, адже його сюзерен відмовився практично надати військову підтримку, яку гарантувала угода 1654 р. Крім того, в архіві французького міністерства закордонних справ виявлено проект Петра I стосовно ліквідації гетьманщини та козацького устрою України, датований 1703 р., відповідно до якого планувалося або дочекатися смерті Мазепи, або ж усунути його з життя насильно, потім шляхом виселення та терору знищити козацьчину, колонізувати українські землі росіянами та німцями, з тим щоб "раз і назавжди знищити огнище ворохобників".

В історичній літературі є згадки й про інші плани ліквідації гетьманщини та передачі українських земель під управління князю Меншикову або ж навіть англійському герцогу Мальборо. Отже, І. Мазепа не зраджував союзові з Росією, а сам неодноразово був зраджений російською стороною. Не зраджував він і українській державності, тому що відповідно до його угоди зі Швецією та Польщею, Україна мала стати великим князівством у складі останньої. Та все ж на політичні рішення І. Мазепи, крім зовнішніх обставин, певний відбиток накладали особисте честолюбство, амбітність, прагнення до влади, матеріальні інтереси. Проте об'єктивно дії І. Мазепи були спрямовані на пошуки оптимальної формули збереження української автономії в умовах кризової ситуації.

Внутрішньо-політичні прорахунки (простаршинська соціальна політика, постійне протистояння із Запорозькою Січчю та ін.) дали йому змоги консолідувати українське суспільство, а жорстка протидія зовнішніх сил остаточно поховала плани гетьмана зберегти свободу, незалежність та соборність усіх земель Української держави.

У жовтні 1709 р. у с. Варниця неподалік від Бендер помирає гетьман І. Мазепа. Козацька рада 1710 р. обирає гетьманом в еміграції П. Орлика. Новий гетьман походив з чесько-польської родини, що свого часу осіла в Литві, був людиною високоосвіченою, що дало йому можливість зробити швидко кар'єру. Починав він з посади писаря у канцелярії Київського митрополита, але завдяки природному розуму в 34 роки став генеральним писарем і найближчим радником І. Мазепи. Новообраний гетьман уклав зі своїми виборцями та запорозькими козаками договір, який дістав назву "Конституція прав і вольностей Війська Запорозького", або Бендерська конституція. Цей документ відомий український історик О. Оглоблін назвав "другою поразкою... гетьмана Мазепи після Полтавської катастрофи, яка завдала великого удару гетьманській владі". Інший відомий фахівець – І. Крип'якевич звинуватив творців конституції у тому, що вони "не виявили широкого політичного світогляду". На противагу цьому сучасні дослідники вказують, що Бендерська конституція "випереджала свій час", небезпідставно акцентують, що навіть "французькі просвітителі ще не наважувалися на розробку тих громадянських

Ідей, які було закладено в ній. Уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й

самовизначення, модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя". Така полярність оцінок пояснюється докорінною реорганізацією суспільних структур та внутрішньої політики, яку запропонував П. Орлик. Намагаючись врахувати досвід попередньої боротьби за національну незалежність, гетьман шукає засоби подолання основної помилки І. Мазепи, суть якої – у відсутності надійної соціальної опори для здійснення об'єднання в межах однієї держави усіх українських земель.

Йдеться про пошуки оптимальної формули консолідації українського суспільства. Характерною рисою Бендерської конституції є органічне поєднання традиційності й новаторства. Спрямований на політичне та церковне відокремлення України від Росії, дотримуючись неподільності українських земель на Правобережжі та Лівобережжі, цей документ вносить суттєві корективи і в модель державної структури, і в пріоритети соціальної політики,

У Конституції наголошувалося на обмеженні самовладдя гетьмана, оскільки саме "через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні в Запорозькому війську незлагоди, розорення прав і вольностей, посполите утяження..." Обмеження гетьманських повноважень виявлялося у посиленні впливу на внутрішню та зовнішню політику членів загальної Ради, у підвищенні ролі військового генерального суду, який позбавляв гетьмана права "карати своєю приватною помстою та владою", у чіткому розмежуванні військового скарбу і особистих Фінансів гетьмана та ін. За оцінками фахівців, гетьману відводилася роль, рівнозначна сучасній президентській.

Конституція прокламувала розширення демократичних засад у суспільстві. Йшлося про створення своєрідного козацького парламенту – загальної Ради. До складу цього представницького політичного органу мали входити вся старшина (генеральна, полкова, сотники), делегати Запорозької Січі та представники від полків. Характерно, що загальна Рада мала бути не формальним, а робочим органом. З цією метою планувалося її збирати тричі на рік – на Різдво Христове, Воскресіння Христове та Покрову Пресвятої Богородиці.

Надзвичайно важливими були пункти, які стосувалися повернення Запорозькій Січі традиційних вольностей і прав та гарантували запорожцям гетьманську підтримку. Планувалося очищення території Запорозького Низового війська від "городків та фортець московських" і від "московської посесн", повернення Січі міста Трахтемирова та збереження за запорожцями прав на "Дніпро увесь згори від Переволочної вниз,..". Усім цим діям гарантувалася підтримка гетьмана, який до того ж брав зобов'язання "чинити всіляку поміч Запорозькому Низовому війську".

Проводячи далекоглядну політику, Орлик у проекті конституції підтвердив права та привілеї, свого часу надані Києву та іншим українським містам (збереження за ними прав на власне самоврядування, що базувалося на Магдебурзькому праві). Одним із основних елементів Бендерської конституції є помітне обмеження соціальної експлуатації. Суть своєї соціальної політики гетьман висловив словами: "Щоб людям військовим і посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання". З цією метою П. Орлик планував ревізію захоплених старшиною земель, відміняв обтяжливі для народу оренди, відкупи, ярмаркові податки, військові постої та ін.

Бендерська конституція мала на меті консолідацію українського суспільства, про що свідчать зафіксовані в ній обмеження самовладдя гетьмана, розширення демократичних засад у суспільстві, повернення Запорозькій Січі традиційних прав і вольностей та особливого статусу, підтвердження прав українських міст, обмеження соціальної експлуатації. Єдиний недемократичний пункт цього документа, який стверджував виняткові права православ'я в Україні, також був спрямований на ідею суспільної єдності. Отже, Конституція П. Орлика, створена на основі узагальнення попереднього історичного досвіду, була спробою сформуванню надійне соціальне підґрунтя для реалізації національно-державницьких планів.

П. Орлик активно намагався реалізувати свою програму на практиці та відновити повноцінну українську державність. Вже 1711 р., уклавши військово-політичний союз з кримським ханом, він вирушив походом на Правобережжя. Завдяки переходу на бік П. Орлика козаків правобережних полків (за винятком Білоцерківського), а також селян і міщан до середини березня вдалося визволити від російських залог майже всю південну і центральну частини Правобережжя. Однак поразка під Білою Церквою, зрада союзників-турків та татар, укладення Росією Прутського трактату зашкодили державотворчим планам П. Орлика і не дали змоги на практиці реалізувати його демократичну конституцію. "Екзильний гетьман", або ж гетьман на вигнанні помер 1742 р. "Разом з ним, – на думку Д. Дорошенка, – надовго зійшла в могилу ідея незалежної української держави.